

crkva u svijetu

PRINOSI

PROBLEM BOGA U SUVREMENOJ KNJIŽEVNOSTI: UVODNI PRISTUP

Drago Šimundža

Književnost se, kao i čovjek, susreće sa životom i njegovim pitanjima. Sva ljudska djelatnost, shvaćanja i odnosi, misaoni nemiri i sudbinski problemi nalaze svoj odraz u književnim djelima. Čovjek prenosi u knjigu sebe i svoj svijet. U svim oblicima. U mitu, simbolu ili slici odražava svoju dušu, punu stvarnosti i imaginacije, svoj život i svoje nemire. I vjeru i nevjeru, sumnje i uvjerenja, zajedno s tisuću drugih ostvarenih ili samo pomišljenih htijenja i želja.

I pitanje Boga — u svim svojim nemirima i prihvaćanjima — prati književno stvaralaštvo. Poput čvrstog stajališta životne mōre ili blagog smiraja to se pitanje koji put razlijeva književnom teksturom, a koji put opet gotovo nečujno lebdi na jeziku pripovjedača ili u duši književnog junaka. Između redaka progovara.

Kao i sve opće teme koje bismo željeli ukratko sažeti i izložiti tako i ova *Problem Boga u suvremenoj književnosti* odaje tek dijelove svojega lica i naličja. Svjetska književnost ga odražava na tisuće načina. Poput slike u ogledalu prelijeva ga u raznim obrisima, na mahove zatvara u jasnu cjelinu i odgovore, ali ga još češće rastače u niz odsjeva, slutnja i književnih ilustracija. U svakom slučaju, moramo priznati da je naša tema toliko preopširna da bi i najzgodnija informacija mogla obuhvatiti i izložiti samo dio pitanja. Stoga ćemo se zadovoljit općim pregledom i uočavanjem relevantnih stajališta i dilema u magistralnim tokovima moderne i suvremene književnosti. Budući da smo naše izlaganje oslovili kao »problem Boga«, zaustavit ćemo se dobrim dijelom na problemskom aspektu pitanja, kako se odražava u literaturi.

Književnost je, znamo, autonomna. Njezin je glavni cilj umjetnički doživljaj. Misao, filozofija, religija, znanost — nisu njezina izravna područja. No u širem smislu riječi književnost je totalitarna. U stanovitoj transpoziciji i simbolici, ona u sebi uključuje svu životnu problematiku, svijet misli i osjećaja, kreacije i faktičnosti — čovjeka i njegov svemir u cjelini. U skladu s tim može se kazati da je književnost ogledalo svojega razdoblja, njegova života i kulture, u neku ruku teorije i prakse, društvenih i misaonih pitanja i pokreta. U tom smislu ona u sebi krije i religioznu problematiku svojega vremena, religiozni svijet svojih suvremenika, teološka pitanja i vjerske, teističke i ateističke, poglede i dileme; sve to, naravno, motivirano i dano kroz literarni, umjetničko-narativni postupak, u službi pjesničkog izričaja cjelokupnog književnog djela.

Povijesna uvjetovanost problema

Da bismo bolje shvatili i pratili teološku problematiku u suvremenoj književnosti (pojam suvremen treba uzeti u njegovu širem smislu), sjetimo se najprije, općenito, njezina povijesnog sučeljavanja s misaonim i društvenim pokretima, s općim tendencijama novoga vijeka, posebno zadnjih stoljeća.

Problem Boga je odavno mučio čovjeka. Javio se on s prvim pitanjem ljudske svijesti. I književnost se od početka u raznim oblicima s njim susretala. Od mitoloških poimanja do moderne skepse metafizički je problem u središtu ljudskih nemira i traženja. Poput Augustinova upozorenja i njegovih životnih traganja, i u literaturi se osjeća nemir i potreba za rješenjem teološkog problema. I kao što se u životu ljudi tako različito postavljaju i opredjeljuju, tako se isto različito odnose i postavljaju književni junaci, i pisci.

U našem kršćansko-evropskom krugu zbivanja i teološkog poimanja životne prilike i misaone kategorije nametnule su svoj svijet gledanja teološkoj problematici u književnosti našega vremena. Jer, književnost je u stvari odraz života, čovjeka i njegova svijeta, svega onoga što se u našoj svijesti i povijesti zbiva i događa.

Na starom supstratu kršćanske misli i kulture Evropom se odavno pro-suo val racionalizma. Mnogi kažu da je spontano izrastao iz našeg specifičnog kritičkog razmišljanja i razglabanja, iz umovanja helensko-kršćanskog duha. Nalazimo ga već u razdoblju kasne skolastike, u djelima Petra Abelarda, Duns Scota, Rogera Bacona, Williama Occama. Ali novi val koji će slijediti preko renesanse, Descartesa i poslije Kanta imat će druge i drugačije posljedice, što će upravo kulminirati u našem stoljeću. Na njegovim će se nemirnim valovima s jedne strane razviti subjektivni idealizam, a s druge strane znanstveni pozitivizam. Usporedo s tim tekao je i novovjekovni materijalizam, koji se sve tamo od prosvjetiteljstva, baš kroz književnost, izazovno nameće kao glavni protagonist otpora protiv tradicionalnih religijskih sustava i shvaćanja. U drugoj polovici prošlog stoljeća, nakon kojekakvih evolucija i revolucija na evropskoj pozornici izbija u prvi plan dijalektički materijali-

zam, koji na svoj način uokviruje dramu evropske misli. Na malom prostoru stare Evrope, u kojoj je stoljećima kršćanstvo imalo glavnu i često jedinu riječ, novi su zapleti i sukobi bili očiti. Duboko ukorijenjeno u evropskom duhu, kršćanstvo se uporno — možda odviše tradicionalistički i statički — opiralo novom procesu; no to je bio očit dokaz da se drama evropske misli sve više širi i zapliće. Njezina će radnja trajati stoljećima. (Mi možda prisustvujemo tek drugom činu).

S općom dezintegracijom tradicionalne misli, dezintegrirana je i opća slika čovjeka i svijeta. Metafizika je, dakako, bila prva na udaru. Trebalo je pošto-poto oboriti staro kršćanstvo, ako ne kao tradicionalnu kulturu, a ono svakako kao jedini način mišljenja i misao vodilju koja je gotovo dva tisućljeća pretendirala da bude, i faktično najčešće bila, glavni arbitar misli i kulture u kršćansko-evropskom svijetu.

U tom povijesnom okviru misaono-društvenih sukoba i tendencija treba gledati i na moderne religiozne nemire i teološke dileme u suvremenoj književnosti. Usporedo sa sve većim zanimanjem čovjeka za svoj osobni svijet, kritičkim analizama i životnim napuštanjem religioznog tradicionalizma, sve više se javljaju skepsa i indiferentizam, na vidjelo izbijaju sukobi i dileme; povlače se religijske i religiozne teme s očitom problemskom motivacijom. Bog postaje misaoni i životni problem, koji ljudi različito rješavaju. Književnost slijedi povijesno-životnu sliku.

Naše doba očito zaoštava stvar. Kao što se nekada vodila oštra bitka između religijskih shvaćanja i opredjeljenja, tako se danas vodi između teističkih i ateističkih koncepcija. Angažirana je literatura posegla i za takvim ilustracijama. Posebice se danas ističe u tome anti-teistička vena, koja čitavoj stvari prilazi tendenciozno. Dok se neke moderne struje tek uzgredno osvrću na teološku problematiku utkanu u životne storije junaka, druge se opet kroz problem ljudske sudbine i opće metafizičke uvjetovanosti čovjeka izravno susreću s pitanjem Boga; tendenciozna književnost postaje sredstvom određenih gledišta i opredjeljenja.

Opći osvrt na problem Boga u književnosti

Teološka je problematika ili, točnije rečeno, vjera dotičnog razdoblja oduvijek bila prisutna u književnosti. Susrećemo je jednako u starih klasika kao i u drugim istočnim i zapadnim kulturama i literaturama. Možda je to u našem stoljeću još uočljivije. Svojim bježanjem od fabule i zadiranjem u sudbinska pitanja čovjeka i svijeta moderna književnost sve više nameće religiozna pitanja i dileme.

Dok je u prošlosti, ako je već bilo problemski dotaknuto to pitanje, Bog više-manje bio tajna, ali stvarnost o kojoj se općenito nije dvoumilo, bez obzira kako se zamišlja i u koju se vezu s čovjekom dovodi, u našem stoljeću, koje doduše vuče svoje korijenje iz prošloga, sam Bog stavlja u pitanje. Štoviše, izravno se niječe i odbacuje. Uz teistička u modernoj su literaturi vrlo česta ateistička stajališta i opredjeljenja. Jasan je prijelaz iz negativnog u pozitivni, izričiti ateizam i anti-teizam.

Naravno, kad bismo htjeli analizirati problem Boga u književnosti, otkrili bismo čitav spektar pristupa i shvaćanja. Ovdje se osjeća stanoviti paralelizam između konkretnih životnih i povijesnih odnosa čovjeka prema religiji i vjeri i literarnih ilustracija tih stajališta i postupaka. Ista ona religijsko-religiozna panorama koja se može pratiti u povijesti ljudske misli i kulture, odnosno razvojnih putova pojedinih razdoblja, može se slijediti i u književnim djelima, u izlaganjima književnih junaka i pripovjedača.

U pretpostavci da su pisci nepristrani i iskreni — a rijetko kome možemo više vjerovati nego piscu — literarne ilustracije njihovih misli i pogleda, nerijetko njihova osobnog svijeta i života, pružaju izravnu sliku i svjedočanstvo današnjeg pristupa postavljenom problemu i njegovu rješenju. Šteta što se teološki aspekti gledanja najčešće razlijevaju po književnom djelu tako da im je teško zamijetiti sve tragove i stvoriti jasnu sliku; no u onim djelima gdje se tom pitanju određenije prilazi, književnost odražava religiozni svijet u njegovu autentičnom odjeku u ljudskoj duši.

Moderni smjerovi i velika književna djela gotovo nametljivo ispovijedaju svoj skepticizam, nevjeru ili, još općenitije, indiferentizam. Možemo slobodno kazati da se danas teološko pitanje postavlja kao problem: toliko je raznoolikih i različitih shvaćanja i mišljenja, toliko potvrđivanja i osporavanja, da je »problem Boga« nazočan na svakom koraku. Od sudbinske uvjetovanosti, zapravo stanovitih dedukcija pisca, do intimnih rezonancija teološkog pitanja u ljudskoj nutrini i svijesti suvremena književnost nepristrano ilustrira shvaćanja i opredjeljenja našega svijeta. Na mahove ih postavlja vrlo izazovno. Svojim sučeljavanjem problema i postavljanjem pitanja zadire u samu teologiju. U svom spontanom izlaganju najuočljivije očituje današnja teistička i ateistička gledišta, svijet sa svojom vjerom i nevjerom, teološkim problemima i životnim dilemama, koje iz njih izviru.

Takav postupak književnika i književnosti postaje sve izražajniiji u naše doba kad se tako snažno nameće prihvaćanje osobne vjere ili nevjere u životu. Unatoč toliko proširenom indiferentizmu religiozno pitanje ostaje životnim poticajem. Čovjek mu se na jedan ili drugi način ponovno vraća. Štoviše i sama skepsa i indiferentizam samo su jedan od postojećih odraza religioznih nemira u našem svijetu. No najuočljiviji su i s našeg stajališta najzanimljiviji teistički i ateistički pristupi problemu Boga. Stoga ćemo njih u prvom redu pratiti.

Prodor ateističkih koncepcija u literaturu

Moramo, međutim, biti iskreni pa kazati da je književnost davno prije našega doba jednim svojim dijelom skrenula u ateističke vode. Mada se danas taj problema u društvu najizrazitije nameće, književnost ga odavno poznaje. Iako u mnogo manjem obujmu, ateistički svijet gledanja poznat je još u staroj klasičnoj književnosti. Lukrecije je sa svojom poemom *O prirodi* samo odjek tog vjekovnog nemira u ljudskoj duši. U

novije doba, znamo, razdoblje prosvjetiteljstva — da ne idemo dalje — iako je bilo u prvom redu anti-religijski usmjereno, otvorilo je širom vrata novim scijentističkim i anti-teističkim koncepcijama. I stvarno, kao što se polako razvijala »znanstvena revolucija«, posebno »biološka« s prihvaćanjem evolucije, i široki spektar povijesno-društvenih revolucija, tako se sve snažnije namećala i ateistička koncepcija u svim vidovima društvenog i kulturnog života: razbijajući više čvrstu tradicionalno-teološku sliku svijeta, nego izgrađujući svoju. Nova stoljeća tako, posebice naše, u svojem pozitivističko-scijentističkom i egzistencijalističko-materijalističkom duhu, nabrekla društvenom i sudbinskom problematikom, unijela su nove sukobe i dileme u dušu modernog čovjeka i na taj način stavila u pitanje sve stare vrednote, pri čemu neće biti pošteđena ni sama vjera u Boga.

U vezi s društvenim kretanjima i duhovnim gibanjima starog kontinenta, i književnici će dakle problemski pristupiti teološkom pitanju.

U skladu sa svojim opredjeljenjima i životnim postupcima, pisci će sve češće donositi slike, storije, praktične i misaone zaključke koji će polako nagrizati tradicionalnu kršćansku sliku svijeta. S jedne strane, još uvijek će se osjećati prosvjetiteljski revolt protiv crkvenog monopoliziranja, s druge će se javljati snažne scijentističko-pozitivističke, marksističko-ateističke i u našem stoljeću svakako najizrazitije ateističko-egzistencijalističke struje, koje ne samo da siju skepsu i rađaju nepovjerenja prema religioznom svijetu, nego, štoviše, stvaraju novu sliku čovjeka i svijeta, svemira u cjelini, u kojemu se rađa novo društvo bez Boga. Čovjek sada izbija na prvo mjesto, spreman na utakmicu za svoju apsolutnu prevlast, koje će ishod biti spontana sekularizacija.

Dakako, taj složeni proces povijesnog i misaonog kretanja samo je odraz duhovne ambivalentnosti povijesnog čovjeka i njegova svijeta, koji ima svoje korijenje u dubinama ljudske psihe. Postojanje teološkog problema, npr., i u ranijim razdobljima možemo ilustrirati spomenutim Lukrecijevim spjevom ili mnogo kasnije poznatom Pascalovom okladom. Naime, pošto je u svojim *Mislima* iscrpio dokaze za Božju opstojanost, Pascal protivniku nudi okladu: ako Bog postoji, on će dobiti; ako ne postoji nema što izgubiti. Bio je to dakle posljednji, u biti skeptički argumenat kršćanskog apologeta iz Port-Royala.

Kao uvod u našu problematiku spomenut ćemo neke pisce iz prošlog stoljeća koji su u svojim djelima nametnuli problem Boga u književnosti: Heine, Zola, Ibsen, Carducci, pa donekle i sam Dostojevski, koji svojim oštrim suprotstavljanjem teizma i ateizma u Aljoši i Ivanu nameće nova pitanja i sumnje.

Mimoići ćemo časkom evropske literature i spomenuti samo Hermana Melvillea, vodećeg pisca američke književnosti iz prošlog stoljeća, koji u svojom velikim mitovima, napose u *Mobyju Dicku*, suprotstavlja čovjeka svim prirodnim i natprirodnim silama, i Henryja Jamesa, brata filozofa Williama Jamesa, koji govori o Bogu kao o običnom vojniku što je pao u bici kod Salamine... Englez Thomas Hardy sije te iste mi-

sli po engleskom terenu, da bi sve ponovno izbilo u našem stoljeću na praktičnom i misaonom području, u životu i u literaturi. Priče o »mrtvom Bogu« ili još češće o njegovoj šutnji i odsutnosti iz svijeta toliko su se usidrile u književnim djelima da možemo slobodno kazati da su iz književnosti prešle u tzv. »teologiju mrtvoga Boga«.

Relevantnost Božje egzistencije u književnosti

Smrt Boga — dobro je uočio Malraux — rađa tragičnu svijest, koja sve više ispunja modernog čovjeka, otkrivajući mu u svojoj viziji njegov tragični svršetak i ništavilo.

Već se više puta čulo da na izvoru suvremenih duhovnih nemira današnjeg čovjeka stoji svjesno ili barem podsvjesno pitanje Božje opstojnosti. Nije to uvijek izraženo jasnim pitanjem, ali ovovjeko traženje smisla u literaturi, traganja za anti-sudbinom, uporna apologija i apsurdno rušenje čovjeka, nemoć i osjećaj tragike do izgubljenosti, besmisla i očaja — vuku svoje korijenje iz poznatog krika s kraja prošlog stoljeća: Mi smo ubili Boga, i Boga više nema. Pokušaji nekih literata da kroz egzistencijalne probleme dođu do sigurnih metafizičkih zasada urodili su novim razočaranjima u literaturi apsurdna i tragičnim ilustracijama ljudske sudbine u novoj drami. Novovjeki čovjek, poljuljan u svojim stoljetnim uvjerenjima, počeo je davno gubiti ravnotežu i sa sve većim razvojem i emancipacijom golovo se potpuno otrgnuo iz svojega sigurnog sidrišta, što je dovelo do modernih duhovnih i društvenih nemira i traženja. Bio je to u stvari dvosjekli mač: put u vlastitu slobodu (emancipaciju) i afirmaciju s jedne strane i rizik vlastitog gospodstva i despostva s druge. Priznavši se jedinim razumnim bićem u svemiru bez Boga, čovjek je na se prenio svu odgovornost, ali će u svojem zamoru i prolaznosti osjetiti i tragičnost vlastite sudbine.

Činjenica je također da se dugo u povijesti rađao novi svijet. Znanstveno-tehnološke promjene, povijesno-sociološke revolucije, misaone i društvene snage neumoljivo su podržavale evoluciju na svim područjima ljudskog shvaćanja i djelovanja. I sve bi to trebalo gledati kroz prizmu općih složenih putova i raskrižja sve tamo od dubokog srednjeg vijeka do naših dana. Čovjekov nemirni duh nikada ne može stajati na mjestu; on mora kročiti naprijed. No nećemo pretjerati ako u sklopu svih tih tokova i razvojnih kretanja na važno mjesto već tada postavimo teološko pitanje, problem Boga, i onda kad on nije bio problemom.

Spominjem to, jer se novovjekovni ateizam, barem jednim dijelom, posebno onaj prosvjetiteljske i anti-teističke vene, javlja kao reakcija na zatvoreni teizam. Iako najnoviji (npr. egzistencijalistički i marksistički) ateizmi polaze sa svojih polazišta, još uvijek se zapaža da na tradicionalno kršćanskom terenu stare Evrope podešavaju svoja pitanja i odgovore ovisno o religioznim postavkama i mišljenju. Gotovo se može kazati da su novi evropski ateizmi, što je očito i u literaturi, negativne kopije religioznih zaključaka i poruka.

No bez obzira na naše osvjetljenje problema, povijest je tekla svojim tokom. Danas znamo kako je to išlo. Emancipacija je, bez obzira na sam teizam i ateizam, bila dvosjekli mač: novi su uspjesi produbljivali uvijek nove rizike. S pojavom općih kretanja i nemira sve jače se i teološki problem osjećao problemom. Dakako, različite generacije različito će na njega odgovarati.

U svakom slučaju dakle, pitanje Boga ostalo je povijesnim pitanjem. I književnost je to zabilježila; otkrila je njegovu relevantnost. Jedna dublja kulturološko-povijesna i misaono-psihološka analiza pokazala bi sigurno što je sve u određenom vremenu za čovjeka značila svijest o vjeri i religioznoj sigurnosti, što opet sumnje i kolebanja, te progresivna nezivjesnost egzistencijalističkog apsurdna i materijalističkog prizemljenja čovjeka.

»Prihvatanje Boga i isto tako gubitak Boga«, piše francuski književnik Joseph Malègue, »čine da se ljudski život potpuno promijeni. Jer Bog jednostavno nije nešto što se nalazi među drugim stvarima: kad se prihvati Bog, sve se mijenja. Čovjek se okrene i vidi sve stvari u nekom svjetlu i potpuno novoj perspektivi. Pascal je to dobro shvatio, u tome ga je nemoguće oponašati. Mi moderni naprotiv: možemo prekinuti svoj sustav prije Boga, sustav ostaje... Descartes je stavio Boga kao načelo svijeta; ali je ostao vrlo miran ispred Njega. Bog nas potresa i u nas stavlja duboku tjeskobu, i zbog nas i zbog duša koje Mu treba dovesti... Treba vratiti današnjim ljudima onaj smisao (apsolutnoga), koji im potpuno nedostaje, jer im nedostaje poniznosti« (J. Malègue, *Pierres noires. Les classes moyennes du salut*, Paris, 1958, XX—XXI).

Izuzmemo li literarna djela izrazito kršćanske ili marksističke inspiracije — gdje se redovito apriorno nastupa — teološko je pitanje u prvom redu odraz sudbinskog određenja čovjeka. U tom smislu je problem Boga u zapadnoj literaturi više osvjetljen problemom čovjeka, zapravo njegovom sudbinskom ograničenošću i društveno-povijesnom uvjetovanošću, nego čistim teističkim ili ateističkim određenjem. Bog je toliko zanimljiv, koliko pogađa čovjeka. Svijest o Božjoj egzistenciji otkriva poredak i smisao, otvara nove mogućnosti; svijest o Božjoj smrti zatvara i čovjeka u ograničeni prostor, baca ga u svemir besmisla i praznine, tragiku i ništavilo. Dinamika života traži i nalazi svoje izvore u svijetu izvan Boga, ali je tragična svijest duboko pogođena spoznajom ograničenosti i izgubljenosti čovjeka. »Prijestolje Božje je prazno... svuda duva ledeni vjetar« — kazat će njemački književnik Bertolt Brecht. Taj vjetar je u stvari zahvatio dušu, intimnu spoznaju čovjeka, njegov zahtjev za smislom i sigurnosti.

Zanimljivo je, dakako, pratiti kako se i ljudi bez vjere snažno nose kroz život, npr. u djelima jednoga Malrauxa, Camusa ili Sartrea. Ima izvanrednih primjera, uzmimo u Malrauxovoj *Ljudskoj sudbini*, gdje literarni junaci sežu za anti-sudbinom, gdje osvajaju svijet, izgrađuju društvo. Nošeni svojim idejama, stvaraju čudesa. Ali je isto tako na općem planu pitanje Boga — njihovo sudbinsko pitanje. Teško se mogu shvatiti postupci Malrauxovih, Kafkinih, Joyceovih, Sarterovih, Beckettovih pa i

Ionescovih književnih junaka, ako se ne vodi računa o njihovu odnosu prema religioznom određenju. Samo u sklopu općih odrednica ljudskog položaja, prihvaćanja ili neprihvaćanja Božje egzistencije postaje jasno što pisci hoće i za čim njihovi junaci teže, odnosno što nagovješćuju i ilustriraju. »Prijestolje Božje je prazno« — u literaturi kao i u duši, »duva ledeni vjetar«. Iz opće opcije, temeljnog opredjeljenja, progovaraju često osnovne poruke, rađaju se romaneskne sudbine i ilustracije.

Možda je baš ta književnost najneposrednije ilustrirala ponore nemirne svijesti današnjeg čovjeka. Relevantnost teološkog pitanja postala je očita: sa smrću Boga u duši rađa se misao o ljudskoj smrti u svijesti. U literaturi apsurdna, anti-drami i novom romanu ta je svijest jetko odjeknula svojim tragičnim usudom. Književnici su imala pola stoljeća opsjednuti očajem i razočaranjem. Pod pritiskom te more njihovi junaci samotuju i kunu. I što je najsudbonosnije: postaju simboli općeg očaja i besmisla. Razočarani svojim svijetom i svojom sudbinom, u praznom svemiru bez Boga, kojemu je unaprijed oduzeto svako značenje, oni reagiraju na svoj način: sve im postaje suvišno i besmisleno u svjetlu rasne i povijesne, sudbinske i društvene tragike čovjeka.

»Šutnja Neba« i »mysterium iniquitatis«

Govoreći o problemu Boga u književnosti, ne smijemo smetnuti s uma da je uvijek postojala i da postoji književnost i književnici — pisci i literarni junaci — za koje Bog nije nikakav problem, nego živa stvarnost, stvoritelj svemira i smisao čovjeka. Od Dostojevskog i Mazonija do, recimo, Claudela ili Unamuna, Grahama Greena, Ignazia Silonea, Solženicina ili Heinricha Bölla — koji su odreda dobro poznavali i na mahove proživljavali ateistička prihvaćanja i iskustva — književnost nije nikada zaboravila na stvarnu, životnu i teološku postavku da je Bog siguran početak i svršetak koji se ne može dovesti u pitanje. No u sklopu rečenih nemira i traganja, u čemu se ističe naše doba, čitave plejade književnika sve češće teološkom pitanju pristupaju problemski. Naravno, pri takvoj metodi i shvaćanju u današnjoj književnosti uz svjedočanstvo vjere i teističkih uvjerenja literata i literarnih junaka srećemo, rekli smo, nosioce indiferentizma, sijače skepse, pristaše ateizma ili čak, kao i u životu, promicatelje čistog anti-teizma.

U čemu je problem? Gdje su izvori takvih stajališta?

Suvremeni književnik rijetko otkriva genezu svojega opredjeljenja, dotično genezu religioznog određenja svojih junaka. Psihološki roman nije danas u modi, a i »sveznajući pisac« danas se rijetko javlja. U svijetu romaneskno-stilskog nad-značenja (Joyceova škola) i pod-značenja (Kafkina škola) — kako se izražava René M. Albérès — simbolika je postala izvorom i ogledalom romaneskne alegorije, u kojoj se sudbinska pitanja pretvaraju u mitove i legende. Tek kroz te enigmatske simbole i dešifrirane konačne poruke, »kroz osakaćeni svijet«, svijet izgubljenog smisla, rekao bi Albérès, pojavljuje se literarna vizija u dubinama koje se nazire fundamentalna opcija, kroz mit ili legendu, odnosno simboliku,

koja ilustrira stajalište pisca ili njegovih junaka, nerijetko bezimernih ljudi (tj. svih ljudi) i njihove sudbine. Čitatelj se, jednako kao i kritičar, mora domišljati da odgonetne sliku, simbol ili legendu, da otkrije početnu ključnu i psihološku evoluciju određene vizije. Jednom riječi, u današnjoj su literaturi prisutnije slutnje i simboli nego logični postupci, jasne naracije ili ispovijesti. Monolog se često zatvara u svoj krug davno domišljenog razmišljanja, koje najčešće ostaje samo odraz nepoznate sudbine. Pa ipak možemo općenito kazati da je najčešći izvor egzistencijalističkog ateizma: apsurdna vizija svijeta, a materijalističkoga: rješenje svijeta bez Boga.

Tragajući za izvorima današnje skepse i za ateističkim odricanjem Boga, moramo najprije odbaciti svaku sumnju obmane i moralističke uvjetovanosti. Znamo da je bilo i da ima funkcionalističke motivacije i idejno-ideološke angažiranosti, ali što se tiče temeljnog opredjeljenja autora — nema razloga sumnjati u njegovu iskrenost. Teistički, ateistički, ezoterički i deistički putovi i opredjeljenja, npr. Tina Ujevića, Antuna Branka Šimića, Krleže, Dobriše Cesarića, Ivana Raosa, Unamuna, Šolohova, Camusa, Thomasa Manna ili Simone de Beauvoir ne mogu se dovesti u pitanje. Ni njihov ateizam, koliko ga je u kojeg od ovih pisaca u kojem razdoblju bilo, nije nipošto izmišljen ili namješten; iskren je, stvaran. Teško je, naravno, ući u dubinu pjesnikove duše i do kraja otkriti genezu njegove evolucije od teizma u ateizam i obratno. No i to nam nerijetko otkrivaju pisci. Miguel de Unamuno u svojem *Dnevniku* s gorkim okusom mučnine u duši pisao ispovijest svojih ateističkih nemira. Treba samo pročitati njegov *Diario* da se uvjerimo u realnost ateizma, koji ne samo prihvaćaju nego upravo zahtijevaju Unamunov um i spoznaja.

Druga stvar na koju moramo računati kad govorimo o problemu Boga u književnosti jest opće ozračje modernog doba. Svijetu se kao i drugim životnim i misaonim područjima ne prilazi s vjerom i uvjerenjem koliko sa sumnjom i nepovjerenjem. Mada je pitanje Boga vrlo često vezano uz odgoj i društvena dotično obiteljsko-religiozna shvaćanja, moderni ga pisac sve više postavlja i rješava u sklopu životnih iskustava, skeptičnih odrednica vremena i vlastitog opredjeljenja. Na mahove se gotovo eksperimentira s pitanjem Boga (Sartre: *Đavao i dobri Bog*) da bi ponovno na površinu izbilo osobno stajalište i ilustriralo vlastitu filozofiju.

Doduše, na čitavu bi stvar trebalo gledati kroz mnogo šire okvire nego su to pojedinačna istraživanja i shvaćanja. Proces je, rekli smo, davno započeo. Moderna se misao i moderni čovjek već stoljećima rađaju. I ne smijemo zaboraviti da pojedinačne pristupe i čitave geneze teizma i ateizma u duši i svijesti pojedinaca treba gledati kroz prizmu povijesnih razvojnih procesa religijskog zatvaranja i rastvaranja sakralnih sistema, duhovnih sukoba unutar starog svijeta i društvene uloge religije. Dakako, apriorizmi pri tome imaju važnu zadaću.

Gdje su dakle izvori pojedinih stajališta? Nemoguće im je doći na kraj. Psihološki roman, rekli smo danas nije u modi. Legenda, mit i simbol koji danas progovaraju novim stilom nisu narativna razjašnjenja nego umjetno stvorene ilustracije za sudbinska pitanja i odgovore. I što je u

naše doba vrlo simptomatično, problem Boga dan je najčešće kroz povijesne probleme i konačnu sudbinu čovjeka.

Zanemarimo li časkom utjecaj mode i sredine, pa i sam odgoj i obiteljsku klimu, koje bez sumnje u mnogome utječu na religiozno stajalište, postavlja nam se glavno pitanje: kako i zašto religiozni ljudi mijenjaju svoja uvjerenja, dotično ateisti svoja? Ovdje bi nas u prvom redu mogli zanimati osobni pristupi i intimne motivacije, odnosno razlozi i motivi koji rađaju prekretnice.

Misaono-filozofski problemi nikada se ne javljaju sami u književnom djelu. Pa i pisci koji su nam ostavili zapise o svojim religioznim kretanjima, kao Unamuno i Gide, jedan s jačim racionalnim, drugi osjećajnim svijetom doživljaja, najčešće svoje misaone razloge povezuju sa sciencističkim, pozitivističkim motivima i uopće s okretanjem pogleda prema progresu, zemlji i čovjeku. Ateističko-materijalistička stajališta rađaju se također kao opozicija religioznim, vjerskim određenjima i do-rečenostima. Marksistički ateizam javlja se jednom kao unutrašnje uvjerenje potkrijepljeno apriornim materijalističkim stavom, točnije odlukom, drugi put opet kao izraz mehanicističkog materijalizma, dijalektičkog domišljanja ili pak čistog automatizma, neke vrste državnog ili sistemskog ateizma kao u Čopićevu *Nikoletini Bursaću*.

Posebno poglavlje predstavlja egzistencijalistički ateizam. Zaokupljen životnim problemima, on je preko njih pokušao otkriti metafizička pitanja. Protkan sentimentalno-reacionalnim postupkom, u sebi krije sve prije spomenute putove i motive modernog ateizma. Zaokupljen čovjekom i njegovom sudbinom, zabacujući religioznu osmišljenost, progovara izravno skepsom i mučninom. Duboko ukorijenjen u dušu zapadne civilizacije i kulture, svoju skepsu i nepovjerenje prenosi na modernog čovjeka, koji u životu očituje svoju sumnju i indiferentizam: ne vjeruje, jer ne vidi; ne vidi, jer mu nisu dostupna metafizička područja. Zbog toga najradije odbacuje svaku pomisao o nad-svijetu.

Možda bismo ipak, iako uzgredno, posebno ovdje mogli navesti poznati problem »šušnje Neba« i »mysterium iniquitatis«, jer se ta dva motiva — uz već spomenute putove i skretanja prema ateizmu u duši književnih junaka — najčešće osjećaju u književnim djelima.

Iznikla i othranjena na kulturnoj baštini kršćanske misli, moderna se književnost, koliko god se udaljavala od Boga ili ga izravno nijekala, apriorno u svojoj podsvijesti i oporbi ponovno k njemu vraća: u svojem nijekanju Boga, polazi od pretpostavke njegove odgovornosti za sve što se zbiva i događa u svijetu. Bog je tako apriorno i aposteriorno postavljen na optuženičku klupu; potreban je samo još jedan korak da se potpuno iz svemira odbaci. No ne treba ovo shvatiti kao zlonamjerno »podmetanje«, nego stvarni problem, koji ni teizam nije uspio riješiti, još manje uvjeriti današnjeg čovjeka u razložnost svojih interpretacija zla i nepravde u svijetu. Ljudi su uvijek bili skloni, danas posebno, da svoj koncept poretka i pravičnosti prenose na opće zakone u svemiru. Stoga im je i Bog nepravedan, ako ne postupa u skladu s njihovim (humani-

stičkim) poimanjima. »Šutnja Neba« i »tajna zla« kadre su stoga da na mahove zamrače određena shvaćanja i razloge, štoviše, da istisnu i samoga Boga iz ljudskog svemira, što u stvari znači iz svemira uopće.

I nisu samo ateisti kojima se taj problem nameće. Zanimljivo je npr. spomenuti da se Dostojevskom (*Braća Karamazovi*), Rogeru Martinu du Gardu (*Thibaultovi*), Bernanosu (*Dnevnik seoskog župnika*), Camusu (*Kuga*), Hemingwayju (*Kome zvono zvoni*) i Grahamu Greeneu (*Srž problema*) — javljaju gotovo ista pitanja i nemiri u vezi s patnjama i smrti nevina djeteta. Ljudska tragedija i Božja ljubav kao da ne mogu ići skupa. Iako tajna križa ima svoj prototip u Kristu, literatura mu često pristupa s gledišta ovozemaljske opravdanosti i konkretnih shvaćanja.

»Šutnja Neba« ostavlja svoje tragove u svijesti modernog čovjeka. Pascalova i de Vignyjeva čežnja da »čuju glas Neba« progovorit će razočaranjem u dušama suvremenih književnika. Zamoreni ratnim pustošenjima i poratnim lomljenjima čovjeka, oni će na svoj način doživljavati i odražavati tu »šutnju«. Riječ Bog će u njih biti zamijenjena tijeskobom, prazninom, besmislom i kojekakvim tragično-komičnim karikiranjem i mrcvarenjem čovjeka, simboličnim Godotom, što nikad ne dolazi, ili stravičnošću besmisla i tragikom sudbine.

Kafka, Malraux, Sartre, Joyce, Camus, Beckett, Ionesco, Simone de Beauvoir ili Peter Weiss više se razlikuju stilom nego idejnom porukom i životnim razočaranjem. Često u njihovim djelima riječ Bog nije ni spomenuta, ali zato ideja o Bogu — redovito u svom negativu — ostavlja mučan dojam u duši čitaoca. Svijet je prepušten sebi! — desetljećima vlada ta krilatica; stoga se na Boga sve više zaboravlja. Jedna vrsta ateizma najčešće ga jednostavno mimoilazi. Predstavnici novog romana i anti-drame ponašaju se indiferentno, upravo onako kako je to na općem planu zapazio Dietrich Bonhöffer, govoreći općenito o kretanjima modernog društva: »etsi Deus non daretur« — kao da Boga nema. Tek tragika i besmisao čovjeka na svoj način otkrivaju da je radnja smještena u svemiru bez Boga.

Različita shvaćanja i uplitanja teološkog problema u književnosti

Govoreći o suvremenim shvaćanjima teološkog problema u književnosti, mogli bismo započeti s religioznim prihvaćanjem Boga. Bez sumnje, najopćenitiji osjećaj i danas jest osjećaj Božje opstojnosti. Premda književnici ne računaju na sociološke statistike, u svojim djelima odražavaju religioznu svijest svojega doba. Međutim, sam osjećaj vjere ili, točnije, religioznosti u svijesti pojedinaca i čitavih zajednica ne treba odmah poistovjetiti s određenim kodificiranim religioznim stajalištima. Pojam vjere i Boga često u književnosti, u duši pojedinih junaka, poprima subjektivna obilježja. Kao zajedničku crtu mogli bismo im pripisati teističko opredjeljenje, vjeru u religioznom smislu. Nasuprot njima, možemo isto tako jednom riječi obuhvatiti vrlo šaroliki krug ateističkog određenja, u kojemu dominira misao o našem svemiru bez Boga. Ateizam i anti-teizam sa svim svojim izrazima i oblicima predstavljaju ovdje samo dva

vida jednog istog izbora. Između ta dva općenita određenja, teističkog i ateističkog, javlja se također središnja linija indiferentizma od koje se dalje naizmjenično ili čak istodobno zapažaju oblici sumnje, nemira, traženja ili određene nijanse jednoga ili drugoga opredjeljenja.

Nekada su ljudi, rekao je netko, imali problema; danas je sam čovjek postao problem. S tim u vezi povezani su i problemi vjere i Boga. U težnji da se potpuno odredi, čovjek osjeća da nema čvrsta težišta prema kojemu bi se mogao odrediti. Pokušaji da sam to postane najčešće se razbijaju o tragičnu svijest o ljudskom položaju i ljudskoj sudbini. U tom svijetu zbivanja, gdje je čovjek postao, zanimljivo, i temeljnim problemom i temeljnom mjerom, nesigurnost je glavno obilježje.

Književnost prati taj povijesni i psihološki proces u povijesti i duši čovjeka. Opća nesigurnost danomice umnaža nova pitanja i nove odgovore, no bit problema ostaje uvijek na temeljnim odredištima teizma i ateizma. Zbog toga, koliko god pisci svoje misaone poruke i opredjeljenja htjeli i uspjeli uljepšati romanesknim slikama i poetskim simbolima, u današnjoj se literaturi kroz naraciju imaginarnih umpostacija i svaki-dašnjeg egzistencijala, najjasnije očituje čitav novi svijet sudbinskih preokupacija i metafizičkih nemira. U mitu ili legendi, mučnom solilokviju ili životnoj ilustraciji suvremene povijesne i sudbinske uvjetovanosti čovjeka prekriveno progovara fundamentalno opredjeljenje, teističke ili ateističke provenijencije. Problemu Boga se, dakle, nerijetko pristupa kroz drugotne probleme, kao što ćemo vidjeti, u širokom spektru problematike »condition humaine«.

Stvarno nitko nije tako snažno prodro do srži ljudskog bitka i najsudbonosnijih pitanja duha kao literatura našega stoljeća. Od *Procesa* i *Uliksa*, preko *Ljudske sudbine*, *Mučnine*, *Stranca*, *Svršetka igre*, do *Očekivanja Godota*, *Zoološke priče*, *Stolica* ili *Životinjske farme* jedan te isti problem muči ovaj svijet: problem sudbine čovjeka. Nekada je taj problem vezan uz egzistencijalno-povijesnu, nekada uz metafizičko-religioznu problematiku, ali uvijek otkriva temeljno opredjeljenje u čijoj se srži osjećaju odjeci teološkog pitanja. Naoči tako zabrinuta za male konkretne stvari, estetske motive i unutrašnju ljepotu, književnost u stvari, poput čovjeka o kojemu govori, brine brigu o najsudbonosnijim pitanjima.

Razne i različite pristupe literata i literarnih junaka teološkom problemu vidjet ćemo tijekom daljnjih izlaganja; ovdje ćemo samo podsjetiti na raznolikost stilova i pristupa u gotovo nasumce uzetim romanima: *Strancu* Alberta Camusa, *Kiklopu* Ranka Marinkovića, *Doktoru Živagu* Borisa Pasternaka, *Silome umire* Samuela Becketta i, recimo, *Kurlanima* Mirka Božića — da vidimo na koji se način problem Boga utkiva u literarno tkivo, odnosno kako književnici prilaze tom problemu.

Meursaultu, glavnom junaku iz *Stranca*, uopće se ne nameće tokom cijeloga romana pitanje Boga; on je toliko indiferentan, ravnodušan, da ga ni njegova vlastita sudbina, proces i osuda na smrt, ni najmanje ne muči i ne uznemiruje: smrt i život u njegovim su očima jednako vrijedni ili, točnije, nevrijedni. U njegovu svemiru nema Boga. Štoviše,

prividno, uopće ga to ne zanima. Samo jedna scena odjednom ga potpuno mijenja i istodobno ga izdaje. Naime, njegov susret sa zatvorskim ispovjednikom otkriva religioznu pozadinu Meursaultova besmisla i ravnodušnosti. U času kad mu ispovjednik pristupa, Meursault prestaje biti ono što je bio: indifirentni, bezosjećajni, amorfni i do kraja rezignirani »tipični predstavnik« apsurdnog junaka, i postaje žučljiv protagonist i zelantni apologet svojega ateističkog određenja. Samo s tim, izrazito emotivnim prizorom, u moru inače krajnjeg ravnodušja u duši glavnog junaka, Camus otkriva dubinski ateizam i istodobno temeljne motive Starčeva zagonetnog držanja i vizije apsurdna. U stvari, Meursaulta u životu jedino ozbiljno muči pitanje Boga kojega ne nalazi. Zbog toga onako makinalno živi i nastupa, a zbog toga se također, psihološki je sasvim jasno, onako žučljivo na Boga obara, kad ga je prividno susreo u liku zatvorskog ispovjednika.

Melchior je u *Kiklopu* već nešto drugo. Koliko god se u njemu naslućuje ona ista problematika koja je vladala u zapadnoj književnosti u eri apsurdna, on svoj ateizam, zapravo skepticizam, smionije nosi; ne otkriva ga u jasnom svjetlu; radije ga zanemaruje i uzgredno pretpostavlja: odričući Bogu brigu i ulogu u ovome svijetu.

Jurij Živago je predstavnik drugih i drugačijih životnih shvaćanja, kao što je i sam roman izraz drugačijeg romanesknog tkiva i stila, nego što su to spomenuti romani i junaci. Bog je za Jurija sigurna stvarnost; ali stvarnost koju treba uvijek iznova potvrđivati, jer se i oko njega i u njemu plete klupko sumnja i životnih problema. No Doktor Živago praktično o svemu tome vrlo malo vodi računa. Neodlučan i nepoduzešan u svojim građanskim i životnim obavezama, on očituje stanovitu neodlučnost i u stvarnom prihvaćanju Boga, iako je Bog temeljna okosnica njegova nazora i sigurni jamac besmrtnosti čovjeka.

Beckettov junak ili, bolje, čitav ambijent i svijet zbivanja u romanu *Salone umire* odišu dubokom mučninom i odsutnosti Boga. O Bogu se u stvari ovdje govori samo kroz sudbinu čovjeka i svijeta. Naš svijet je, ilustrira Salone, svijet patnje i boli, truleža i smrti; čovjek je najuvjerljiviji svjedok svoje napuštenosti, bespomoći, tjeskobe i konačnog besmisla. Nitko mu ne pomaže; nitko mu zapravo i ne može pomoći; on nema spasitelja: osuđen je da sam živi i sam umire. Sam sa svojom tragičnom sudbinom. Bog stoga nije nikakav problem. S njim se ne računa. — Ima li ga ili nema? — to nije važno. Za čovjeka ga nema.

Gotovo suprotno tendencijama pisca, koji samouvjerljivo odbacuje svaku mogućnost postojanja Boga — bilo da ima ili nema veze s čovjekom — u *Kurlanima* susrećemo literarne junake, koji svoju sudbinu gledaju kroz para-religioznu sliku svijeta i duboku vjeru u Boga. Teizam i ateizam, dotično praznovjerrje, postaju važnim sadržajnim i stilskim sredstvima u Božićevu romanu. Tendencija je očita.

Dakako, to su samo ilustracije mnogostrukih literarnih pristupa našem pitanju. Ali moramo odmah dodati da se svijet teizma i ateizma ne može dijeliti na određene pisce i romane: u istim djelima vrlo često susre-

ćimo junake vjere i nevjere, praznovjerja i ravnodušnosti prema religioznoj problematici; nerijetko i u istom čovjeku naslućujemo unutrašnje sukobe i različite opcije, o kojima bi se moglo nadugo govoriti. Mi ćemo se radije pozabaviti tipičnim tendencijama i sadržajnim dilemama modernih literarnih kretanja, koja ilustriraju problem Boga u našem stoljeću.

(Nastavak slijedi)

POĐIMO

Ivo Balentović

Pođimo nekamo, na otok, na potok, u šume,
pođimo stazom Sunca,
pođimo zelenim alejama,
pođimo
kamo bilo ...

Pođimo razigrano,
sa smiješkom na usni, s nadom u oku,
pođimo krepka koraka
u prirodu, gdje cvrkuće vedri kos,
gdje u rosnom grmu spava mali jež,
i gdje sočne kupine zriju ...

Pođimo među vlati trava,
u pohode puževima što su opijeni rosom,
pođimo na pašnjake
gdje se dobri stari Bog
osmjehuje blago
kroz granje starog jasena ...

Pođimo niz vode u pohode
šašu, vrbacima, ispod granatog svoda,
iz ovog teškog betona,
dalje, samo dalje od najlona i dugmeta,
dalje od ovih klijeti, pregrada i obora,
samo dalje —
u širinu.

Pođimo ...